

ՀԱՅԿ ԳՈՒԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի ասպիրանտ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են Խորհրդային Միության կազմավորման տարիներին ու հետագա շրջանում Լեռնային Դարաբաղին առնչվող իրավաքաղաքական նշանակություն ունեցող մի շարք իրադարձություններ, վերլուծվում է դրանց ազդեցությունը կոնկրետ ժամանակահատվածներում հիմնախնդրի կարգավորման հնարավորությունների վրա, ինչպես նաև այդ փաստերը գնահատվում են Դարաբաղյան հակամարտության ներկայացման փոփոխությունների համատեքստում:

Հիմնաբառեր- ազգություն, անկախություն, անվտանգություն, տարածքային անբողջականություն, ինքնավարություն, բռնություն, բնակչություն:

Լեռնային Դարաբաղի հակամարտությունը, որը ամենահին հակամարտություններից է նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, հետզհետե ավելի շատ է ձեռք բերում ձգձգված միջազգային և միջպետական խնդրի կարգավիճակ՝ զարգացման շղարշոտ հեռանկարներով: Սկզբնավորվելով 20-րդ դարի 80-ականների վերջին (դեռևս ԽՍՀՄ քաղաքական տարածքում)՝ այն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ինքնաբերաբար վերածվեց երկու նորանկախ պետությունների՝ Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջպետական խնդրի: Խորհրդային միության կառավարման պետական համակարգում միութենական 15 հանրապետություններից բացի եղել են նաև ինքնավար հանրապետություններ, մարզեր և օկրուգներ, որոնցից հինգը Անդրկովկասում էին, երեքը՝ Վրաստանում (Աբխազիա, Աջարիա և Հարավային Օսիա), երկուսը՝ Խորհրդային Ադրբեյջանում (Նախիջևան և Լեռնային Դարաբաղ): Ըստ Խորհրդային ինքնավարությունների տրամաբանության՝ Դարաբաղում պետք է բնակվեին դարաբաղցիներ (ազգ իմաստով), մինչդեռ աշխարհում նման ժողովուրդ և լեզու գոյություն չունի, ևս մեկ անոմալիա՝ միութենական 15 հանրապետություններից միայն Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էին, որոնք, ունենալով միութենական հանրապետության կարգավիճակ, ունեին մեկ այլ ազգային միավորում՝ ի դեմս ԼՂԻՄ-ի, հարևան միութենական հանրապետության սահմաններում:

1917թ. փետրվարին ռուսական կայսրությունում, որի մաս էր կազմում նաև Անդրկովկասը, հեղափոխության հաղթանակի արդյունքում իշխան Գեորգի Լվովի նախագահությամբ կազմվում է Պետրոգրադի Ժամանակավոր կառավարությունը: Ժամանակավոր կառավարությունը, որի իշխանու-

թյունը շարունակվեց ընդամենը ինը ամիս, մարտին ձևավորեց հանձնաժողով՝ Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեն (Օզակոմ), Անդրկովկասը և Օսմանյան կայսրությունից գրավված տարածքները ղեկավարելու համար: Անդրկովկասի հայերը, վրացիները և թաթարները ողջունեցին փետրվարյան հողափոխությունը, որը տապալեց Ռոմանովների դինաստիայի երեքհարյուրամյա գահակալությունը: Հայերը նաև ոգեշնչված էին Արևմտահայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ Ժամանակավոր կառավարության նպաստավոր հայտարարություններից: Նույն թվականի նոյեմբերին համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի ընտրություններում վրաց մենչևիկները, մահմեդական մուսավաթականները և հայ դաշնակցականները շահեցին Անդրկովկասում քվեների ավելի քան 75 տոկոսը: Սահմանադիր ժողովը, որը պետք է որոշեր պետության վարչաձևը, գումարվեց միայն մեկ օր և 1918թ. հունվարին ցրվեց բոլշևիկյան նոր կառավարության հրամանով:

1918թ. ապրիլի 22-ին մենչևիկները, Սեյմի մահմեդական խմբակցությունների աջակցությամբ, առաջարկեցին հիմնադրել անկախ Անդրկովկասյան Ժողովրդական Դաշնակցային Հանրապետություն¹: Մայիսի 26-ին, 27-ին և 28-ին Վրաստանը, Ադրբեյջանը և Հայաստանը հռչակեցին իրենց անկախությունը²: Սակայն, նորահռչակ Ադրբեյջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կառավարությունը չէր կարող ժամանել իր հռչակած մայրաքաղաք Բաքու, քանի որ քաղաքական իշխանությունն այնտեղ գտնվում էր հայերի կողմից ընտրված Բաքվի խորհրդի ձեռքում, և կովկասյան թաթարները բավարար ներուժ չունեին Անդրկովկասի մահմեդական խորհրդի անունից

www.journal.lawinstitute.am

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

հռչակած պետությանը իրավական հենք տալու համար³: Ղարաբաղի հայերը, հաշվի առնելով այն փաստը, որ Թուրքիային հակադրվող Հայաստանը Ղարաբաղից անջատված էր և Ադրբեջանի հավակնությունների դեմ պայքարի հարցում ի վիճակի չէր գործուն օգնություն տրամադրել Ղարաբաղին, որոշեցին քաղաքական և իրավական ինքնուրույն ուղեգիծ որդեգրել:

Որպես վերջինիս դրսևորում, 1918թ. հուլիսի 22-ին Ղարաբաղի ազգային ներկայացուցիչների առաջին համագումարում Ղարաբաղը հայտարարվեց ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր, ձևավորվեց Ղարաբաղի Հայկական ազգային խորհուրդը, և մերժեցին Ադրբեջանի հավակնությունները՝ հայտարարելով, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք Ադրբեջանական Հանրապետության մաս չի կազմել: 1918-1920թթ. ԼՂ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների բոլոր ինը համագումարները, բացառությամբ յոթերորդի, մերժել են ԼՂ նկատմամբ ԱԳՀ հավակնությունները և երկրամասը հայտարարել են ՀՀ անբաժանելի մաս: Ղարաբաղցիները, երկրամասը հայտարարելով Հայաստանի անկապտելի մաս, միաժամանակ տեղում ձևավորում էին օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմիններ, քանի որ լավ գիտակցում էին, որ ցեղասպանության վերքը չբուժած Հայաստանը ի վիճակի չէր իր պաշտպանության տակ առնել Արցախը: 1918-1920թթ. Արցախը ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր էր՝ ինքնիշխանության բոլոր բաղադրիչներով:

Ընդ որում, Ազգերի լիգայի ոչ մի անդամ երկիր չի ճանաչել Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը, նաև նրա «տարածքային ամբողջականությունը» 1918-20թթ.-ի՝ նրա կողմից ներկայացված սահմանագծմամբ, քանի որ դրանք դուրս էին ԱԳՀ-ի վերահսկողությունից: Մինչև թուրքական ռազմական ինտերվենցիան Բաքվում և Շուշիում իշխանությունների ազգային հենարանը հայերն էին, և բնական է, որ 1918-20թթ. Արևելյան Անդրկովկասի երկու գլխավոր համայնքների՝ հայերի և կովկասյան թաթարների միջև բորբոքված էթնոքաղաքական վեճն ըստ էության ողջ երկրամասի ազգային-պետական կարգավիճակի շուրջ էր: Սա նշանակում է, որ մինչև թուրքական ինտերվենցիան Ղարաբաղյան հակամարտությունը որպես այդպիսին չկար, իսկ էթնոքաղաքական հակամարտության ուժերի հարաբերակցությունը 1917թ. Արևելյան Անդրկովկասում բացառում էր կովկասյան թաթարների ազգային պետության ստեղծումը, եթե չլիներ Թուրքիայի միջամտությունը: 1918թ. սեպտեմբերին թուրքական կանոնավոր

գործերը գրավեցին Բաքուն և իշխանությունը հանձնեցին մուսավաթական կառավարությանը: Ադրբեջանը Թուրքիայի կողմից նոր թուրքական պետություն հիմնելու փորձ էր, իսկ «Ադրբեջան» անվանումը թափանցիկ ակնարկ էր պարսկական այդ տարածքին հավակնելու (Իրանի հյուսիսարևմուտքում) Թուրքիայի պլանների վերաբերյալ⁵:

«Ադրբեջանցիներ» և «ադրբեջաներեն» բառերը՝ որպես ժողովուրդ և լեզու բնութագրող եզրեր, միայն տարիներ հետո առաջացան՝ որպես հետևանք «Ադրբեջան» պետության կազմավորման: Համաշխարհային պատմության մեջ սա եզակի դեպք էր. նախ ստեղծված պետություն, ապա այդ անունով՝ ժողովուրդ և լեզու: Նրանք, ովքեր 1936թ. իրենց կոչեցին ադրբեջանցիներ, մինչ այդ անգամ հաստատված միասնական անուն չունեին. երբեմն կոչվում էին թաթարներ կամ մուսուլմաններ, երբեմն էլ թյուրքեր⁶: 1923թ. հուլիսի 31-ի Ադրբեջանական Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի դեկրետը՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական հիմնարկների ազգայնացման մասին», արձանագրում էր. «Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հռչակման պահից թուրքերեն լեզուն, որպես մեծամասնության լեզու, հռչակվել է պետական: Ղարաբաղյան ինքնավար մարզի հետ հարաբերությունների լեզուն հայերենն էր»: 1920թ. ապրիլին խորհրդային իշխանության հաղթանակն Ադրբեջանում, իսկ մայիսին՝ Լեռնային Ղարաբաղում, հնարավորություն ստեղծեց թուրքական ինտերվենցիայի և մուսավաթականների նկրտումների հետևանքների վերացման համար: Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանություն հաստատելով՝ մարզի գյուղացիական ժողովները խորհրդային Ռուսաստանին դիմեցին հովանավորության խնդրանքով, մինչդեռ ԱդրԽՍՀ կառավարությունը անմիջապես վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղը Ադրբեջանին միացնելու մասին, սակայն դարաբաղցիները մերժեցին այդ վերջնագիրը: Ադրբեջանի կողմից երկրամասի բռնազավթումը կանխելու համար հարց ծագեց Խորհրդային Ռուսաստանի գործերը մտցնելու մասին: Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը, գիտակցելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի և մշտապես հայաստանին պատկանող տարածքների բռնազավթման քաղաքականությունը ցանկալի արդյունք չի տալիս, իր նպատակներին հասնելու համար դիմեց այլ միջոցների:

Հայաստանում Խորհրդային իշխանության հաստատման հաջորդ օրը Ադրբեջանի Հեղկոմը 1920թ. նոյեմբերի 30-ի հեռագրով և 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի հռչակագրով հայտարարեց այն մասին, որ Ադրբեջանը հրաժարվում է Ղարաբաղի,

Զանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ պահանջատիրությունից: Սակայն, հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, մամուլում հրապարակվեց հռչակագրի փոփոխված տեքստ. Նախիջևանը և Զանգեզուրը ճանաչվեցին ՀԽՍՀ-ի անբաժանելի տարածքներ, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ձևակերպումը փոփոխվեց, հռչակվեց, որ Խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում է ԼՂ ժողովրդի ազատ և լրիվ ինքնորոշման իրավունքը: Հենվելով Ղարաբաղի ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովի համազումարների մինչ այդ ընդունած որոշումների և Ադրբեջանի հետ ձեռք բերված համաձայնության վրա՝ ՀԽՍՀ կառավարությունը 1921թ. հունիսի 12-ին ԼՂ-ն հռչակեց իր անբաժանելի մաս: Նախիջևանն իր հերթին 1920թ. նոյեմբերից մինչև 1921թ. մարտը ՀԽՍՀ տարածք էր և ճանաչված էր ինչպես ԱԽՍՀ, այնպես էլ ՌՍՍՀ-ի կողմից:

Կարելի է արձանագրել, որ երկու պետությունների իրավասու մարմինները հայտարարեցին և իրավաբանորեն ձևակերպեցին միջազգային համաձայնագիր՝ հրապարակված հուշագրի տեսքով: Ըստ էության դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանի կողմից նախաձեռնված տարածքային վեճը պետք է վերանա: Սակայն այդ որոշումը չիրագործվեց Ադրբեջանի ղեկավարության դիրքորոշումը արմատապես փոխելու պատճառով: Ղարաբաղի կարգավիճակը որոշվեց հօգուտ Հայաստանի, սակայն դրան հակառակ 1921թ. հուլիսի 5-ին Կովբյուրոն Ի. Ստալինի ճնշմամբ ընդունում է հակադիր և Ղարաբաղի հայերի համար կործանարար որոշում. «Ելնելով հայերի և մուսուլմանների միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից, Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի կազմում, նրան ընձեռել մարզային լայն ինքնավարություն՝ վարչական կենտրոն ունենալով Շուշի քաղաքը, որը մտնում է ինքնավար մարզի կազմի մեջ»¹⁰:

Հարկ է նշել, որ Կովբյուրոյի որոշման մեջ, որպես որոշման կեղծ քաղաքական հիմնավորում, ամրագրված էր Ադրբեջանի երկու հիմնական ազգերի՝ «հայերի և մահմեդականների միջև ազգային հաշտեցման» անհրաժեշտության գաղափարը: Ադրբեջան-ն հիմնվել է որպես հայերի ու մուսուլմանների ընդհանուր պետություն, որտեղ հայերը դիտվել են որպես այդ ինտերնացիոնալ հանրապետության հիմնադիր ազգերից մեկը: Որոշումն իրավական տեսանկյունից էլ ունի խիստ թերություններ: Այնտեղ նշվում էր, որ «ԼՂ-ն պետք է թողնել Ադրբեջանի կազմում», այնինչ՝ մինչ որոշումը ԼՂ-ն որևէ կարգավիճակով չէր եղել Ադրբեջանի մաս, ուստի

հնարավոր չէր այն թողնել Ադրբեջանի կազմում: Դրա ապացույցն է հանդիսանում նաև այն հանգամանքը, որ նախ խորհրդային իշխանությունը Ղարաբաղում հռչակվել է 1920թ. մայիսին՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից մեկ ամիս հետո, երկրորդ՝ իրոք Ադրբեջանին պատկանող տարածքներից ոչ մեկը նրա կազմի մեջ չի «թողնվել» Կովբյուրոյի կամ որևէ այլ մարմնի որոշմամբ:

Ինքնավար հայկական մարզը կազմավորվեց Ադրբեջանի ԿԳԿ 1923թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով, որի մեջ հանրաքվեի մասին նույնիսկ չի հիշատակվում: Ըստ որում՝ ԼՂԽՍ-ից դուրս մնացին Ղարաբաղի բնիկ հայ բնակչություն ունեցող ընդարձակ տարածքները: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայությունը հետագայում մեկ անգամ չէ, որ դիմել է ԽՍՀՄ ղեկավարությանը՝ խնդրելով վերանայել Լեռնային Ղարաբաղի ենթակայության հարցը: Առավել ևս, որ մշտապես ենթարկվել է խտրական վերաբերմունքի ու ճնշումների: Դա հաստատող բազմաթիվ փաստերից մի քանի օրինակ. Խորհրդային Միության կազմում գոյություն ուներ ութ ինքնավար մարզ. կազմավորումից մինչև 1986թ. այդ մարզերի բնակչությունն աճել է 60 տոկոսից մինչև 4 անգամ, մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը՝ միայն 12 տոկոսով, ինչը բացարձակապես չի համապատասխանում այդ տարիներին Լեռնային Ղարաբաղում արձանագրված ծնելիության մակարդակին: Ընդ որում, այդ նույն ընթացքում Հայաստանի ու Ադրբեջանի բնակչությունն աճել են մի քանի անգամ:

Հայրենական մեծ պատերազմում Խորհրդային Միության տարած հաղթանակից անմիջապես հետո ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների առջև Ղարաբաղյան հարցն արթնացնելու լուրջ փորձեր են ձեռնարկվել: 1945թ. նոյեմբերին Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը (Հարությունով, Արութինով) դիմում է Ստալինին և երկրորդ քարտուղար Մալենկովին: Հարությունյանն ընդգծում է, որ մարզի 153 հազար բնակիչներից 137 հազարը հայեր են: Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունը նման է Հայաստանի լեռնային մասին, և Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելը շատ ավելի կնպաստեր նրա զարգացմանը, և կբարելավվեր տնտեսության ղեկավարումը¹²:

1946թ. Հայաստանի ղեկավարությունը, վկայակոչելով տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Մոսկվայում անց է կացնում խորհրդակցություն: Խոսք էր գնում նաև Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու մասին: Դրանով Ստալինը ծրագրել էր պատժել Թուրքիային,

քանի որ վերջինս պատերազմի առաջին տարիներին ակնհայտ բարյացակամ վերաբերմունք էր ցուցաբերել Գերմանիային ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմում: Ապագայում Թուրքիայից ազատագրվելիք հայկական տարածքներում, որտեղ ծրագրվել էր ստեղծել կուսակցության մարզային երկու կոմիտե, արդեն նշանակվել էին քարտուղարներ: Կարսի մարզկոմի քարտուղարի պաշտոնում հաստատվել էր Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Անտոն Քոչինյանը: 1965թ. հունիսի 28-ին 13 արցախցի կոմունիստների ստորագրությամբ նամակ է հանձնվում ԽՍԿԿ Կենտկոմին: Նամակն ուղարկվել էր Բրեժնևին, Կոսիգինին և Միկոյանին. «Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 85 տոկոսը հայեր են, և նրանք անհիշելի ժամանակներից ապրում են այս հողի վրա, իսկ հողը պատկանում է նրան, ով ապրում է նրա վրա: Այս ճշմարտությունը շատ լավ են հասկացել նրանք, ովքեր 1920թ. Ղարաբաղը տվել են հենց նոր ստեղծված Խորհրդային Հայաստանին: Սակայն հետագայում Ստալինի թեթև ձեռքով բեկանվել է Ղարաբաղի վերամիավորումը Հայաստանին: Գիմեղով Ձեզ՝ մենք համոզված ենք, որ ԽՍԿԿ Կենտկոմը և Խորհրդային կառավարությունը, որոնք միշտ և ամենուրեք պաշտպանում են բոլոր ազգերի շահերը, անհապաղ իրենց բարի ուշադրությունը կդարձնեն ղարաբաղցի հայերի օրինական ձայնին և մարզը կվերամիավորեն ՀԽՍՀ-ին»¹³:

Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու պաշտոնական նախաձեռնությամբ Հայաստանն ու նրա ղեկավարությունը ևս մեկ փորձ են անում 1972թ.՝ օգտագործելով Սուսլովի՝ արձակուրդի մեջ լինելու առիթը: Քարտուղարության որոշմամբ, որը վարում էր Կիրիլենկոն, Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարությանը հանձնարարվում է համատեղ ուսումնասիրել և լուծում առաջարկել: Սակայն երկու երկրների ղեկավարները այդպես էլ որևէ համաձայնության չեն գալիս: 1972թ. սեպտեմբերի 30-ին ԼՂԽՄ-ը Հայաստանին միացնելու խնդրանքով ԽՍԿԿ Կենտկոմ նամակ է ուղարկվում կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Քոչինյանի և նախարարների խորհրդի նախագահ Բաղալ Մուրադյանի ստորագրություններով: «Այդ նամակը գրվեց Քաղբյուրոյի անդամ Ալեքսանդր Շելեպինի՝ Երևան կատարած այցից հետո: Հայաստանի ղեկավարության և նրա միջև խոսակցություն էր եղել Ղարաբաղի վերաբերյալ, և Շելեպինը խոստացել էր հնարավորինս աջակցել հարցի՝ մեզ համար դրական լուծմանը: Նամակը ստանալուց հետո Շելեպինը խոսակցություն է ունեցել Բրեժնևի հետ, ու նրա համառ պնդումներից հետո Քաղբյու-

րոյի որոշմամբ ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով Ղարաբաղի հիմնախնդիրը քննարկելու և առաջարկություն կայացնելու համար»¹⁴:

1973թ. հուլիսին՝ ԼՂԽՄ-ի ձևավորման 50-ամյակի կապակցությամբ, մարզկոմի առաջին քարտուղար Գուրգեն Մելքումյանը և մարզխորհրդի գործկոմի նախագահ Մուշեղ Օհանջանյանը հոբելյանը բարձր մակարդակով անցկացնելու նպատակով հրավերներ են ուղարկում ծնունդով ղարաբաղցի մի քանի տասնյակ գեներալների, մարշալների, ակադեմիկոսների, կրթության, գիտության, մշակույթի գործիչների: Սակայն, Բաքվում պատրվակ են բռնում՝ իբր հուլիսը բերքահավաքի եռուն շրջան է և Ադրբեջանի ղեկավարությունը հնարավորություն չունի մասնակցելու միջոցառմանը, ուստի նպատակահարմար է միջոցառումը հետաձգել աշուն: 1973թ. հոկտեմբերի 1-ին Մելքումյանին ազատում են պաշտոնից և աշխատանքի տեղափոխում Բաքու: Նրա փոխարեն ուղարկում են Բորիս Կևորկովին: Ամիսներ անց մարզգործկոմի նախագահի պաշտոնից ազատվում և Բաքու է տեղափոխվում նաև Օհանջանյանը: Մելքումյանի և Օհանջանյանի նպատակը՝ տոնակատարություններին տալ համամիութենական նշանակություն, ընդդեմ ԼՂԽՄ-ի հայկականությունը, հաջողություն չի ունենում:

Ղարաբաղյան հարցը կրկին ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց 1977թ., երբ քննարկվում էր ԽՍՀՄ նոր սահմանադրության նախագիծը: ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահության նիստի նոյեմբերի 23-ի արձանագրությունում նշվում էր, որ «տասնամյակներ առաջ Լեռնային Ղարաբաղն արհեստականորեն միացվել է Ադրբեջանին»: «Հաշվի չեն առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: Անցել են տասնամյակներ, և Ղարաբաղի հարցը շարունակում է հուլովվել՝ անհանգստություն և անբարյացկամության պահեր ստեղծելով ղարավոր բարեկամությամբ շաղկապված երկու հարևան ժողովուրդների միջև: Պետք է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն «Արցախ») միացնել ՀայկԽՍՀ-ին»¹⁵:

Վերոնշյալ բոլոր փաստերն ու իրադարձությունները իրենց զարգացումը ստացան Խորհրդային Միության գոյության վերջին տարիներին՝ հանգեցրելով Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական-իրավական կարգավիճակի հաստատման համապատասխան գործընթացներին: Այսպես, 1991 թվականի սեպտեմբերի 2-ին ժողովրդական պատգամավորների՝ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ

նստաշրջանը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ) նախկին ԼՂԻՄ ու Շահումյանի շրջանի սահմաններում: Ընդունվեց ԼՂՀ անկախության մասին հռչակագիրը (դեկլարացիա): Նման քայլով իրականացվեց մի իրավունք, որն արտացոլված էր այն ժամանակ գործող օրենսդրության մեջ, մասնավորապես 1990 թվականի ապրիլի 3-ի՝ «ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի որոշման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքում, որը նախատեսում էր ազգային ինքնավարություններին իրավունք տրամադրել ինքնուրույն կերպով որոշելու սեփական պետաիրավական կարգավիճակը ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում¹⁶: Այդ նույն ժամանակահատվածում (1991 թվականի նոյեմբերին), ի հակադրումն բոլոր իրավական նորմերի, Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը ընդունեց ԼՂԻՄ-ի լուծարման մասին օրենքը, որը ԽՍՀՄ Սահմանադրական դատարանի կողմից որակվեց որպես ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը հակասող ակտ¹⁷:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության պատմության մեջ շրջադարձային եղավ 1988 թվականը, երբ Արցախի ժողովուրդը ձայնը բարձրացրեց սեփական իրավունքների ու ազատության պաշտպանության օգտին: Հետևելով գործող բոլոր իրավական նորմերին և օգտագործելով կամքն արտահայտելու բացառապես ժողովրդավարական ձևեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը հանդես եկավ Հայաստանի հետ վերամիավորվելու պահանջով: Այդ իրադարձությունները բեկումնային եղան ոչ միայն արցախցիների կյանքում. դրանք, փաստորեն, նախասահմանեցին ողջ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը: 1988 թվականի փետրվարի 20-ին ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց, որն իր մեջ պարունակում էր դիմում՝ ուղղված Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդին՝ նրա կազմից դուրս գալու մասին, Հայաստանի Գերագույն խորհրդին՝ նրա կազմի մեջ մտնելու մասին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ այդ դիմումը բավարարելու մասին՝ հիմնվելով իրավական նորմերի ու ԽՍՀՄ-ում նմանատիպ վեճերի լուծման նախադեպերի վրա:

1991 թվականի դեկտեմբեր 10-ին՝ Խորհրդային Միության պաշտոնական անկումից ընդամենը մի քանի օր առաջ, Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցավ հանրաքվե, որի ընթացքում ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունն արտահայտվեց Ադրբեջանից լրիվ անկախանալու օգտին¹⁸: Դրան հետևած խորհրդարանական ընտրություններում

ընտրվեց ԼՂՀ խորհրդարան, որն էլ կազմեց առաջին կառավարությունը: Անկախ ԼՂՀ կառավարությունը իր պարտականությունների իրականացման անցավ բացարձակ շրջափակման և դրան հետևած Ադրբեջանի ռազմական ագրեսիայի պայմաններում:

Օգտագործելով իր տարածքում կենտրոնացված ԽՍՀՄ զինված ուժերի 4-րդ բանակի զենքն ու զինամթերքը՝ Ադրբեջանը լայնածավալ պատերազմական գործողություններ սկսեց Լեռնային Ղարաբաղի դեմ: Այդ պատերազմը, ինչպես հայտնի է, փոփոխական հաջողություններով 1991 թվականի աշնանից շարունակվեց մինչև 1994 թվականի մայիսը: Եղան պահեր, երբ ԼՂ տարածքի գրեթե 60 տոկոսը գրավված էր, իսկ մայրաքաղաք Ստեփանակերտն ու մյուս բնակավայրերը գրեթե անդադար հրետակոծումների ու ռմբակոծումների էին ենթարկվում:

1992 թվականի մայիսին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը կարողացան ազատագրել Շուշի քաղաքը, միջանցք «բացել» Լաչին քաղաքի շրջանում՝ հնարավորություն ստեղծելով վերամիավորել ԼՂՀ և Հայաստանի տարածքները, դրանով իսկ մասնակիորեն վերացնելով ԼՂՀ երկարամյա շրջափակումը: Նույն թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին ադրբեջանական բանակին հաջողվեց գրավել ԼՂՀ ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների մի մասը:

Ադրբեջանի ագրեսիային դիմակայելու նպատակով ԼՂՀ կյանքն ամբողջովին տեղափոխվեց ռազմական հուն. 1992 թվականի օգոստոսի 14-ին ստեղծվեց ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտե, իսկ ինքնապաշտպանության անջատ ջոկատները վերաճավորվեցին և ամուր կարգապահության ու միահերամանատարության հիմունքներով կազմեցին Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանության բանակը: ԼՂՀ Պաշտպանության բանակին հաջողվեց ազատագրել Ադրբեջանի կողմից ավելի վաղ շրջանում ԼՂՀ գրավված տարածքները՝ մարտական գործողությունների ընթացքում գրավելով նաև հանրապետությանը սահմանամերձ, կրակակետերի վերածված ադրբեջանական մի շարք շրջաններ: Հենց անվտանգության այդ գոտու ստեղծմամբ էր, որ կանխվեց խաղաղ ազգաբնակչության անմիջական սպառնալիքի հնարավորությունը: Իսկ 1994 թվականի մայիսի 5-ին Ռուսաստանի, Ղրղզստանի և ԱՊՀ Միջխորհրդարանական ժողովի միջնորդությամբ Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեկում Ադրբեջանը, Լեռնային Ղարաբաղը և Հայաստանը ստորագրեցին Բիշքեկյան

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

արձանագրությունը, որի հիման վրա մայիսի 12-ին այդ նույն կողմերը պայմանավորվեցին կրակի դադարեցման շուրջ, որը գործում է մինչ այսօր:

Ամփոփելով հողվածում ներկայացված վերլուծությունը՝ պետք է փաստել, որ Ղարաբաղյան հակամարտության արմատները պետք է փնտրել դեռ Խորհրդային պետության կազմավորման շրջանում: Որոշ մասնագետներ Ղարաբաղյան ազատագրական շարժման սկիզբ են համարում 1980-ական թվականների վերջը: Սակայն փաստերը վկայում են, որ անգամ Խորհրդային Ադրբեջանի բռնակալության պայմաններում արցախահայությունը երբեք չի համակերպվել Հայաստանից կտրված լինելու ու բռնաճնշումներին ենթարկվելու հանգամանքի հետ, երբեք չի դադարեցրել իր պայքարը հանուն հայ ժողովրդի միասնականության վերականգնման: Արցախահայության ազատագրական պայքարի պատմական վաղեմության ապացույց է 1917-1918թթ. կազմակերպված ինքնապաշտպանությունը: Բայց Թուրքիայի ու անգլի-

ացիների աջակցության և բոլշևիկների միջամտության շնորհիվ ադրբեջանցի մուսավաթականներին, ապա կոմունիստներին որոշակիորեն հաջողվեց կասեցնել արցախահայության դիմադրությունը: Իսկ 1966թ. օգոստոսի 8-ին Կենտկոմի քարտուղարությունն ընդունել էր որոշում, որով հանձնարարվում էր Ադրբեջանի ու Հայաստանի դեկլարներին համատեղ ջանքերով քննել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ՀԽՍՀ-ին միացնելու հնարավորությունը և իրենց առաջարկությունները ներկայացնել ԽՍՀԿ Կենտկոմ՝ հարցի վերջնական լուծման համար: Նշվում էր նաև հիմքը՝ Լեռնային Ղարաբաղից ստացված համապատասխան դիմումներն ու միջնորդագրերը: Սակայն, հիմնախնդիրը ԽՍՀՄ գոյության ողջ շրջանում այդպես էլ որևէ հստակ կարգավորման չենթարկվեց:

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը, Եր., 1997, էջ 77:

² Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 5:

³ Մանասյան Ալ., Ղևնդյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպես է դա եղել, Եր., Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, 2011, էջ 16:

⁴ Մանասյան Ալ., Ղարաբաղյան հիմնախնդիր: Փաստեր և փաստաթղթեր: Եր., 2005, էջ 11:

⁵ Մանասյան Ալ., Ղևնդյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպես է դա եղել, Եր., Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, 2011, էջ 18:

⁶ Թորոսյան Տ., ԼՂ հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի շրջանակներում, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2008, էջ 52-53:

⁷ Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 6:

⁸ Декларация Совнаркома ССР Армении “Об объявлении Нагорного Карабаха, Зангезура и Нахичевана составной частью Армянской ССР” от 12 июня 1921г.

⁹ Մանասյան Ալ., Ղարաբաղյան հիմնախնդիր: Փաստեր և փաստաթղթեր: Եր., 2005, էջ 13:

¹⁰ Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 7:

¹¹ Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2011, էջ 374:

¹² Հարությունյան Գ., Կյանքը և գործունեությունը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2000, էջ 57:

¹³ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքար, Եր., 1994, էջ 214:

¹⁴ Կիրակոսյան Ալ., «Մայրամուտի շենին. Հուշեր և մտորումներ», Եր., 2002, էջ 195:

¹⁵ ԽՍՀՄ Միևիստրների խորհրդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 27-ի նիստի արձանագրություն, թիվ 61.11-4133

¹⁶ Закон СССР “О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР” No 1410-1 от 3 апреля 1990 г.” Ведомости Съезда народных депутатов СССР, Верховного Совета СССР”, 1990, No 15.

¹⁷ Закон АЗР “об упразднении НКАО АЗР”, 26 ноября 1991 года. Ведомости ВС АЗР, 1991, No 24.

¹⁸ Акт о результатах референдума о независимости Нагорно-арабахской Республики, 10 декабря 1991г. г.

Степанакерт, Нагорно-Карабахская Республика, Министерство Иностранных Дел):

(<http://www.nkr.am/rus/facts/referendum.html>)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 27-ի նիստի արձանագրություն, քիվ 61.11-4133
2. Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Գարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991:
3. Թորոսյան Տ., ԼՂ հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի շրջանակներում, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2008:
4. Կիրակոսյան Ալ., «Մայրամուտի շեմին. Հուշեր և մտորումներ» Եր., 2002:
5. Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2011:
6. Հարությունյան Գ., Կյանքը և գործունեությունը, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2000:
7. Հովհաննիսյան Ռ., Գարաբաղյան հակամարտությունը, Եր., 1997:
8. Մանասյան Ալ., Գարաբաղյան հիմնախնդիր: Փաստեր և փաստաթղթեր: Եր., 2005:
9. Մանասյան Ալ., Գևորգյան Ա., Լեռնային Գարաբաղ, ինչպես է դա եղել, Եր., Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, 2011:
10. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքար, Եր., 1994:
11. Акт о результатах референдума о независимости Нагорно- карабахской Республики, 10 декабря 1991г. г. Степанакерт, Нагорно-Карабахская Республика, Министерство Иностранных Дел): (<http://www.nkr.am/rus/facts/referendum.html>)
12. Закон АЗР “об упразднении НКАО АЗР”, 26 ноября 1991 года. Ведомости ВС АЗР, 1991, No 24.
13. Закон СССР “О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР” No 1410-1 от 3 апреля 1990 г.” Ведомости Съезда народных депутатов СССР, Верховного Совета СССР”, 1990, No 15.
14. Декларация Совнаркома ССР Армении “Об объявлении Нагорного Карабаха, Зангезура и Нахичевана составной частью Армянской ССР” от 12 июня 1921г.

Գայկ Գուլյան

Аспирант института философии, социологии и права
Национальной Академии Наук Республики Армения

РЕЗЮМЕ

Развитие советского периода, касающегося политико-правового статуса Нагорного Карабаха

В статье представлены некоторые политико-правовые значимые события периода образования Советского Союза и последующих лет, анализируется воздействие последних на возможности регулирования проблемы в конкретных временных отрезках, а также данные факты оцениваются в контексте изменений представления Карабахского конфликта.

Ключевые слова: национальность, независимость, безопасность, территориальная целостность, суверенность, насилие, население.

Hayk Ghoulyan

PhD student at the Philosophy, Sociology and Law Institute
of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

SUMMARY

The developments of the soviet period regarding the political and legal status of Nagorno-Karabakh

The article presents some important political and legal events during the formation of the Soviet Union and subsequent years, analyzes the impact of them on the possibilities of adjustment problems in specific time intervals, and also the facts are evaluated in the context of changes in presentation of the Karabakh conflict.

Keywords: nationality, independence, security, the territorial integrity, sovereignty, violence, the population.